

УДК 94(477.72)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-36-1>

РЕАКЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН НА ДІЇ ВЛАДИ В 1932–1933 РОКАХ (НА МАТЕРІАЛАХ КАРНО-СЛІДЧИХ СПРАВ БАШТАНСЬКОГО РАЙОНУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Баковецька Ольга Олександрівна,
*доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри інформаційної, бібліотечної та
архівної справи
Миколаївської філії Київського національного
університету
культури і мистецтва
olgabak@meta.ua
orcid.org/0000-0002-5021-1979*

Мета та методологія дослідження. У статті аналізуються карно-слідчі справи в Баштанському районі Миколаївської області. Основна мета – виявлення настроїв, реакції з боку селян на дії влади, що спровокували штучний голод в Україні, на основі аналізу карно-слідчих справ за 1932–1933 роки. У контексті дослідження карно-слідчі справи виступають не лише показником масштабів дій каральної системи влади, а й свідомством настроїв у суспільстві, реакцією людей на тоталітарний режим. Дослідження архівних матеріалів відбувається на основі системного підходу та структурно-функціонального аналізу. Розв'язання поставленої мети реалізується за рахунок історико-ситуаційного, історико-хронологічного, біографічного, ретроспективного методів.

Результати та висновки дослідження. З моменту проголошення незалежності України з'явилося чимало наукових праць, присвячених Голодомору, а також масовим репресіям, які супроводжували штучний голод. Миколаївські історики здійснили докладний аналіз джерельної бази про Голодомор 1932–1933 років, висвітлили причини, наслідки штучного Голодомору, його особливості на території Миколаївщини. До цієї роботи долучились представник громад на районному рівні. Цінність їхніх досліджень полягає у створенні інформаційного блоку, що базується на спогадах очевидців подій, виявленні місць поховань, фотодокументах. З іншого боку, в роботах дослідників не повною мірою висвітлено та проаналізовано проблему протестних настроїв людей, які опинились на межі виживання.

У статті визначено настрої українського селянства, які можна охарактеризувати як протестні. На основі аналізу карно-слідчих справ виявлено кілька варіантів супротиву жителів сіл Баштанського району по відношенню до каральних дій з боку комуністичної влади. Перший тип – пасивний спротив, який проявлявся у спробах приховати частину врожаю від тотальної конфіскації. Така реакція притаманна не лише окремим селянським господарствам, родинам. Голови колгоспів, члени правління також зі свого боку намагались різними методами залишити врожай в своєму селі та не дати його вивезти. Другий тип – активний спротив, який проявлявся в поширенні об'єктивної інформації про ситуацію, яка склалася, спроби організувати заворушення проти влади та безпосередньо виступи селян.

Безумовно, український народ, на долю якого випало чимало випробувань в перші десятиліття ХХ століття – Перша світова війна, революції, громадянська війна, голод 1921–1923 років, кількарізова зміна влади та політичного курсу, трансформації політичного, економічного, культурного простору – був виснажений. Але це не означає, що люди втратили жагу до життя, прагнення волі та беззаперечно, як агнці, йшли на заклання. Українці не готові були миритися із каральною політикою влади. Підтвердженням цієї тези є чисельні карно-слідчі справи, в яких громадян звинувачували в антирадянській агітації, закликах та підготовці заворушень проти влади, спроб її повалення.

Ключові слова: Голодомор, Баштанський район, селяни, протестні настрої, пропаганда, антирадянська агітація, листівки, терор.

REACTION OF UKRAINIAN PEASANTS TO THE ACTION OF THE AUTHORITIES IN 1932–1933 (ON THE MATERIALS OF CRIMINAL AND INVESTIGATIVE CASES OF THE BASHTAN DISTRICT OF THE MYKOLAIV REGION)

Bakovetska Olga Oleksandrivna,
*Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Information,
Library and archival affairs
Mykolayiv branch of Kyiv National University culture and art
olgabak@meta.ua
orcid.org/0000-0002-5021-1979*

Purpose and methodology of the study. The article analyzes criminal investigation cases on the Bashtan-sky region of the Nikolayev area. The main goal is to identify the sentiments and reactions of the peasants to the actions of the authorities that provoked the artificial famine in Ukraine based on the analysis of criminal

investigations in 1932–1933. In the context of the study, criminal investigative cases are not only an indicator of the scale of the punitive system of government, but also evidence of public sentiment, the reaction of people to the totalitarian regime. Research of archival materials is based on a systematic approach and structural and functional analysis. The solution of the set goal is realized at the expense of historical-situational, historical-chronological, biographical, retrospective methods.

Results and conclusions of the study. Since the proclamation of Ukraine's independence, there have been many scholarly works on the Holodomor, as well as the mass repression that accompanied the artificial famine. The Nikolaev historians carried out the detailed analysis of a source base about the Holodomor of 1932–1933, covered the reasons, consequences of the artificial Holodomor, its features in the territory of the Nikolaev area. A community representative at the district level joined this work. The value of their research lies in the creation of an information block based on the memories of eyewitnesses, the discovery of burial sites, photographic documents. On the other hand, the work of researchers does not fully cover and analyze the problem of protest mood of people who are on the verge of survival.

The mood of the Ukrainian peasantry, which can be described as protest, has been identified. Based on the analysis of criminal investigation cases, several variants of resistance of the residents of the villages of the Bashtansky district to the punitive actions of the communist authorities were identified. The first type is passive resistance, which manifested itself in attempts to hide part of the harvest from total confiscation. Such a reaction is characteristic not only of individual peasant farms and families. The heads of the collective farms and members of the board also tried to leave the harvest in their village by various methods and prevent it from being taken away. The second type is active resistance, which is manifested in the dissemination of objective information about the situation, attempts to organize riots against the government and direct demonstrations of the peasants.

Undoubtedly, the Ukrainian people, which faced many trials in the first decades of the twentieth century – the First World War, revolutions, civil war, famine of 1921–1923, repeated changes of power and political course, transformation of political, economic, cultural space – was exhausted. But this does not mean that people have lost the thirst for life, the desire for freedom and unquestioningly, like lambs, went to the slaughter. Ukrainians were not ready to accept the punitive policy of the authorities. This thesis is confirmed by numerous criminal investigations in which citizens were accused of anti-Soviet agitation, calls and preparations for riots against the government, attempts to overthrow it.

Key words: Holodomor, Bashtansky district, peasants, protest moods, propaganda, anti-Soviet agitation, leaflets, terror.

Вступ. У більшості випадків науковці, які займаються дослідженням Голодомору 1932–1933 років, акцентують увагу на проблемах терору, фізичного винищення людей шляхом створення штучного голоду, репресіях проти селян. У цій статті ми спробуємо зацентрувати увагу на визначенні протестних настроїв українських селян. Для цього за основу будуть взяті карно-слідчі справи мешканців сіл Баштанського району, які зберігаються в Державному архіві Миколаївської області. На сьогодні ця проблема є актуальною та не повною мірою дослідженою. Ми живемо в період формування громадянського суспільства в Україні, коли вкрай важливо усвідомити, що для українського народу стан жертви не є перманентним.

Метою статті є виявлення настроїв, реакції з боку селян на дії влади, що спровокували штучний голод в Україні, на основі аналізу карно-слідчих справ за 1932–1933 роки.

Методологія дослідження базується на системному підході та структурно-функціональному аналізі архівних матеріалів. Розв'язання поставленої мети реалізується за рахунок історико-ситуаційного, історико-хронологічного, біографічного, ретроспективного методів.

Історіографія. Протягом 90-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст. з'явилося чимало наукових

праць, присвячених Голодомору, а також масовим репресіям, які супроводжували штучний голод. Даною проблемою на Миколаївщині займалися такі дослідники: М.М. Шитюк, В.П. Шкварець, П.І. Соболев, Є.Г. Горбуров, Ю.В. Котляр, П.М. Тригуб та інші. У 2008 році колективом істориків Миколаєва підготовлено та опубліковано Книгу пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні, Миколаївська область (Шитюк, 2008). У цьому ж році силами співробітників Державного архіву Миколаївської області видано збірник, до якого включено реєстр документів меморіального характеру з фондів архіву, які мають безпосереднє відношення до Голодомору 1932–1933 років (Левченко, 2008). 2015 року вийшла друком книга-каталог фотодокументальної виставки «Спротив геноциду» (Тилішак, 2015), підготовлена Українським інститутом національної пам'яті спільно із Галузевим державним архівом СБУ, Центром досліджень визвольного руху та Громадським комітетом із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 32-33 років в Україні. Докладний аналіз джерельної бази про Голодомор 1932–1933 років на Херсонщині зробила Н.М. Кузовова у статті «Документи про Голодомор 1932–1933 років на Херсонщині». В низці згаданих у публікації збірників документів

міститься інформація про населені пункти Миколаївщини (Кузовова, 2021).

Проблема Голодомору знайшла своє відображення на районному рівні. Безпосередню участь у пошуку та підготовці матеріалів по Баштанському району, а також висвітленні проблеми на сторінках місцевої преси брала начальник архівного відділу Баштанської райдержадміністрації Людмила Чорна (Чорна, 2008). У 2008 році підготовлено і опубліковано дві книги про Голодомор на території Баштанського району. Основою видань є спогади очевидців – жителів Баштанщини, список жителів Баштанки, загиблих від голоду, інформація про виявлені місця поховання жертв, фотодокументи. Водночас висвітлення протестних настроїв з боку населення потребує додаткових зусиль з боку науковців через недостатню увагу до цієї проблеми на сьогодні.

Розділ 1. Тактика пасивного спротиву українського селянства. Виклад основного матеріалу варто розпочати з аналізу матеріалів карно-слідчих справ мешканців Баштанського району, в яких віддзеркалено найбільш характерні тенденції в настроях, реакціях та діях представників тогочасного суспільства.

30 грудня 1932 року в селі Піски заарештовано Сердюка Олександра Самойловича 1884 року народження. Його обвинувачували в тому, що він приховав своє соціальне походження, коли у 1931 році отримував квиток кандидата у члени комуністичної партії. Також йому, як члену правління артїлі «А. Марті», інкримінували підривну діяльність та зрив компанії з хлібозаготівлі – план виконали на 38%. Згідно із довідкою у матеріалах справи до 1918 року Олександр Самойлович мав власну землю – 12 гектарів, і орендну – 20 гектарів, 5 коней, 2 корови, весь необхідний сільськогосподарський реманент і одного найманого працівника. Станом на 1930–1931 рік за ним закріплено 16 гектарів надільної землі (в родині було 11 чоловік), 5 гектарів орендованої, з великої рогатої худоби залишилась одна корова. До артїлі Олександр Сердюк вступив у 1930 році. 17 грудня 1932 року його звідти виключили. А 25 грудня того ж року на засіданні правління та активу колгоспу прийняли рішення про висилку ворожих елементів, зокрема Олександра Сердюка, за межі України «в далекі табори». У процесі допиту свідків та обвинуваченого стає очевидним, що Олександр Сердюк, який був членом правління та кілька місяців виконував обов'язки голови колгоспу, заради порятунку селян ігнорувал звращення активістів, які повідомляли, що не всю кукурудзу та сіно зібрано з поля і вивезено. Він пояснював це колгоспникам бажанням вберегти частину врожаю від заготівельної компанії, щоб люди в селі не вмерли від голоду. Також на громадське харчування інколи в день списували

по 28 пудів (448 кг.) хліба з єдиною метою – залишити частину врожаю в селі. В результаті Олександра Сердюка за ст. 54-14 (контрреволюційний саботаж) КК УРСР засудили на 10 років концтаборів (Державний архів Миколаївської області, спр. 4346).

Інша справа мешканця села Христофорівка – Божко Григорія Івановича, є багато в чому показовою для цього періоду. Чоловік народився у 1903 році. На момент арешту у нього була дружина, якій виповнилось 30 років і двоє дітей – 3 і 6 років. Жив в батьківській хаті. До 1918 року родина мала 10 гектарів власної землі та ділянку, що орендували, площею 30 гектарів. Крім того, була велика рогата худоба – 10 голів, сільськогосподарський реманент. Допомогавав поратися з господарством один найманий працівник. Після революції зменшилась площа орендованої землі до 4 гектарів, а також великої рогатої худоби – до 4 голів, залишилось 2 корови і 2 коня. Звісно, що не було і найманого працівника. У 1929 році Божко вступив до колгоспу. Але не надовго. 03.01.1933 року комісія, що складалася із членів колгоспу, провела обшук у Григорія Божко, в результаті якого вилучили 16 кг. кукурудзи та 25 кг. картоплі (в показах свідків міститься інформація, що акт комісії про виїмку є помилковим і насправді вилучили 64 кг. пшеничної та 58 кг. ячної муки). 17.01.1933 року проведено ще один обшук у Божко і його сестри, у останньої знайдено гвинтівку. 28.01.1933 року Григорія Івановича виключено з колгоспу, формулювання: розкрадач хлібу, класовий ворог, який проводив агітацію проти радянської влади та хлібозаготівлі. 29.01.1933 року – заарештовано. Згідно з матеріалами справи, Божко Григорій Іванович в розмовах із односельцями доводив інформацію, що їх грабують, вивозять із села весь хліб, а більшість худоби померла від нестачі фуражу, і така доля очікує всіх селян. Намагався організувати протести, звертався до жінок, щоб вони спільними зусиллями перекрили дорогу та не допустили вивозу хліба, або не виходили на роботу, доки експропрійований хліб не буде повернутий в достатній кількості до села. За висновком слідства Божко Григорію Івановичу винесли вирок за ст. 54-10 (пропаганда або агітація, що містить призови до повалення, підриву або послаблення радянської влади) КК УРСР – 3 роки у концтаборі (Державний архів Миколаївської області, спр. 706).

У справах інших односельців Божко, Якименко Івана Осиповича, Ковалю Прокопія Акимовича, Галушко Ігнатія Трофимовича та інших, звинувачення повторюються: «.Якименко агітував колгоспників проти виконання плану хлібозаготівлі, говорив, що план виконати неможливо, вивезли все борошно, а самі будемо чортів їсти... Виступав проти колгоспів...» (Державний архів

Миколаївської області, спр. 5592), «..Коваль вів антирадянську агітацію, наголошуючи, що колгоспи – це панщина... Заявляв, що довго радянська влада існувати не буде, тому що гірше банди, вони займаються виключно грабунками та насильством над народом...» (Державний архів Миколаївської області, спр. 2414), «..Галушко систематично займався антирадянською агітацією, говорив, що план хлібозаготівлі виконати неможливо...» (Державний архів Миколаївської області, спр. 1222).

Розділ 2. Спроби організації масових заворушень. Карно-слідча справа Федора Наумовича Подопригори, 1915 року народження, відрізняється від попередніх більш активною позицією обвинуваченого. Батько заарештованого молодого чоловіка, через складне матеріальне становище, руйнування суспільного ладу, у 1918 році переїхав разом із родиною з Миколаєва до с. Привільне Баштанського району та влаштувався працювати на кузні. Хлопець закінчив семилітню школу. Після школи працював кіномеханіком у Баштанці та намагався влаштуватися на завод «А. Марті» в м. Миколаєві. У квітні 1932 року, повертаючись з Миколаєва додому, Федір Подопригора на станції Н. Полтавка зустрівся із знайомим батька Іваном Никифоровичем Кипченко, який їхав з Кривого Рогу. Чоловік розповів йому, що робітники в цьому місті готуються до повстання проти радянської влади, яке має розпочатися 1 травня 1932 року. В розмові він намагався з'ясувати матеріальний стан працюючих в м. Миколаєві та їхні настрої. Через тиждень після цієї зустрічі Кипченко прийшов до будинку Подопригори та повідомив його про необхідність залучення до цього повстання селян. Із цією метою необхідно було підготувати та розповсюдити в селі листівки. Зразок звернення Кипченко залишив хлопцю. Цією інформацією хлопець поділився із своїми сімнадцятирічними друзями Федором Рижиком та Миколою Гончаренко, які походили із родин «заможних середняків». Хлопці, в наступні після розмови дні, написали кілька листівок та розповсюдили їх по селу (Державний архів Миколаївської області, спр. 3841:4). У справі міститься 6 листівок з деякими відмінностями в тексті. Всі вони написані від руки, печатними літерами та мають звернення до селян: «Селяни, чи довго ви будете терпіти цей кошмар. Довго ви будете пухнути з голоду. Довго ви будете мовчати на цих поганих комуністів, шкуродерів... які зараз все взяли до рук. Я думаю жити добре ніж погано. Але ви бажаєте жити погано мабуть, якщо не боретесь. Цей час зараз поганий і вас за шматок хлібу тягнуть на степ працювати від сходу до заходу... Все іде до загибелі, до голоду. Товариші селяни розбігайтесь з колгоспів, забирайте все своє та хазайніуйте... А коли ви розберетесь, то нам легше буде боротися з комуністами та іншими

карателями селян...» (Державний архів Миколаївської області, спр. 3841:5–10). Під час допиту Федір Подопригора повідомив, що після повернення Івана Кипченко з Кривого Рогу в колгоспах «Рада», «Червона Україна» та «Сталін» селяни почали з них забирати своїх коней. Після додаткових допитів хлопець зізнався, що йому ніхто не допомагав і листівки він сам написав та розкидав по селу 22 квітня 1932 року. 17 лютого 1933 року Ф. Подопригору на підставі ст. 54-11 (організаційна діяльність, направлена до підготовки або скоєнню контрреволюційних злочинів) КК УРСР вислано до концтабору терміном на 3 роки (Державний архів Миколаївської області, спр. 3841:50). Важко визначити, на якому етапі допитів хлопець говорив неправду. Але навіть якщо молода особа 17 років самотужки вирішила виготовити листівки та звернутися до селян із закликком протистояти владі комуністів, це говорить лише про активну громадянську позицію, об'єктивне бачення ситуації та намагання організувати протести проти тоталітарної влади.

Статті, які найчастіше зустрічається у подібних справах, це 54-10, 54-11, 54-14. Термін покарання – від 3 до 5 років в більшості випадків. Поряд із справами, де фігурує одна особа, зустрічається безліч колективних звинувачень. В одній із справ, в якій йдеться про антирадянську агітацію та контрреволюційну діяльність, що виразилась у небажанні віддавати власне зерно, проходить ціла родина: Горбулін Микита Гаврилович, 1867 р.н., Горбулін Іван Єфремович, 1912 р.н., Горбулін Олександр Єфремович, 1913 р.н., Горбулін Іван Микитович, 1911 р.н. Термін покарання – від 5 до 10 років (Державний архів Миколаївської області, спр. 6184).

Крім того, в Мар'ївській, Пісковській, Н. Іванівській, Н. Єгорівській і Мар'янівській сільрадах мали місце випадки, коли колгоспники масово відмовлялися працювати і йшли з поля під час весняних робіт. Неодноразово виявляли рукописні листівки, в яких містився заклик до непокори, повстання. У Баштанці 24 травня 1932 року – біля 50-ти жінок артілі «Комінтерна» зібралися разом і намагалися влаштувати демонстрацію – хотіли йти до райвиконкому та парткому вимагати хліба. Прийнятими заходами ця демонстрація не була допущена (Державний архів Одеської області, спр. 119).

Висновки. На основі проаналізованих карно-слідчих справ доходимо висновку, що, незважаючи на дії радянської влади, спрямовані на заборону та знищення будь-якої інформації з приводу Голодомору, певна частина населення намагалася цьому протистояти та поширювати об'єктивну інформацію на побутовому рівні про реальний стан речей та підштовхувати людей до усвідомлення масштабів трагедії, організації заворушень.

Водночас відсутність широкомасштабного, організованого руху опору проти дій радянської влади є наслідком попередніх процесів, що відбувались у перші десятиліття ХХ ст. Причому в ці роки, в першу чергу, гинули соціально активні представники українського народу, які потенційно могли виступити організаторами та координаторами масових, добре спланованих акцій протесту. У роки радянської України продовжувався процес руйнації громадянського суспільства та «вимивання» потенційно небезпечних для влади громадян. До цього додається знищення міцного індивідуального сільського господарства, традиційного для України. Сукупність цих факторів підірвала можливості українського народу до широкомасштабного виступу та призвела до моральної деградації частини населення.

З іншого боку, беззаперечним є факт, що метою Голодомору 1932–1933 років було фізичне та моральне знищення волелюбного українського народу та помста за його непокірність. Ця теза є опосередкованим доказом наявності протестів із боку людей. Не було б протестів – не потрібно було б влаштовувати геноцид проти українського народу. Прямим свідцтвом того, що певна частина українців не готова була миритися з їх винищенням, є матеріали карно-слідчих справ. До останнього люди намагались опиратися, незважаючи на попередні значні втрати, розчарування, навіть знесилення. І це дає нам можливість вкотре усвідомити, що український народ – не мовчазна жертва, яка смиренно приймає несправедливість, знущання та катування.

Література:

1. Голодомор 1932–1933 рр. на Миколаївщині. Свідчать архівні документи. Т. 1. Реєстр документів меморіального характеру з фондів Державного архіву, які свідчать про причини, перебіг та наслідки Голодомору 1932–1933 років у Миколаївській області / Ред. кол.: Л. Левченко (голова), Н. Колесник, М. Мельник, О. Серединський, Л. Климова; Укладачі: С. Чернова, М. Медчук, В. Нечитайло, О. Савінова. Миколаїв: ТОВ «Фірма «Іліон», 2008. 386 с.
2. Голодомор 1932–1933 рр. Народна правда. Баштанка: Студ. Макс, 2008. 115 с.
3. Голодомор. Баштанський район. Баштанка: Студ. Макс, 2008. 137 с.
4. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 5859, оп. 2, спр. 706, арк. 25.
5. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 5859, оп. 2, спр. 1222, арк. 10.
6. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 5859, оп. 2, спр. 2414, арк. 11.
7. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 5859, оп. 2, спр. 3841, арк. 44.
8. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 5859, оп. 2, спр. 4346, арк. 24.
9. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 5859, оп. 2, спр. 5592, арк. 16–17.
10. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 5859, оп. 2, спр. 6184, арк. 1–28.
11. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. П-11, оп. 1, спр. 119, арк. 111–113.
12. Кузовова Н. М. Документи про Голодомор 1932–1933 років на Херсонщині. *Південний архів (історичні науки)*. 2021. № 34. С. 27–33. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-34-5>
13. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Миколаївська область / ред. кол.: О. М. Гаркуша, М. М. Шитюк, А. М. Бахтін, В. Д. Будак, Є. Г. Горбуров, В. В. Мельніченко, Л. Б. Євдокіменко, Л. П. Клименко, Л. Л. Левченко, С. С. Макаруч, Ю. М. Парамонов, А. В. Науменко, Г. Ф. Романовський, С. Г. Хотіна; авт. кол.: М. М. Шитюк, В. П. Шкварець, А. М. Бахтін, О. О. Баконецька, Є. Г. Горбуров, І. Т. Кішак, В. Ф. Кондрашов, І. Є. Ніколаєв; Український інститут Національної пам'яті, Миколаївська обласна державна адміністрація. Миколаїв: Вид-во «Шамрай», 2008. 864 с.
14. Соболь П. І. Шкільництво Миколаївщини в голодні 1932–1933 роки. *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних і морально-психологічних наслідків*. Київ-Нью-Йорк, 2003. С. 364–375.
15. Спротив геноциду. Книга-каталог виставки / Український інститут національної пам'яті. Львів-Київ : Часопис, 2015. 80 с. URL: http://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/sprotiv_genocydu.pdf
16. Чорна Л. Голодомор 1932–1933: факти, події. URL: <http://bashtanka.pp.net.ua/publ/179-1-0-337>
17. Шитюк М. М., Горбуров К. Є. Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках. Миколаїв: Видавництво Ірини Гудими, 2007. 249 с.

References:

1. Levchenko, L. (ed.) (2008). Holodomor 1932–1933 rr. na Mykolaivshchyni. Svidchat arkhivni dokumenty. T. 1. Reiestr dokumentiv memorialnoho kharakteru z fondiv Derzhavnoho arkhivu, yaki svidchat pro prychny, perebih ta naslidky Holodomoru 1932–1933 rokiv u Mykolaivskii oblasti [The Holodomor of 1932–1933 in the Mykolayiv region. Archival documents testify. Vol. 1. Register of documents of memorial character from the funds of the State Archives, which testify to the causes, course and consequences of the Holodomor of 1932–1933 in the Mykolayiv region]. Mykolaiv: TOV «Firma «Ilion», 386 p. [in Ukrainian].

2. Holodomor 1932–1933 gg. Narodna Pravda [The Holodomor of 1932-1933. People's Justice]. (2008). Bashtanka, Studiia Maks, 115 p. [in Ukrainian].
3. Holodomor. Bashtanskyi raion [The Holodomor. Bashtansky district]. (2008). Bashtanka, Studiia Maks, 137 p. [in Ukrainian].
4. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (DAMO) [State archive of the Nikolaev area (DAMO)]. F. 5859, op. 2, spr. 706, ark. 25. [in Ukrainian].
5. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (DAMO) [State archive of the Nikolaev area (DAMO)]. F. 5859, op. 2, spr. 1222, ark. 10. [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (DAMO) [State archive of the Nikolaev area (DAMO)]. F. 5859, op. 2, spr. 2414, ark. 11. [in Ukrainian].
7. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (DAMO) [State archive of the Nikolaev area (DAMO)]. F. 5859, op. 2, spr. 3841, ark. 44. [in Ukrainian].
8. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (DAMO) [State archive of the Nikolaev area (DAMO)]. F. 5859, op. 2, spr. 4346, ark. 24. [in Ukrainian].
9. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (DAMO) [State archive of the Nikolaev area (DAMO)]. F. 5859, op. 2, spr. 5592, ark. 16-17. [in Ukrainian].
10. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (DAMO) [State archive of the Nikolaev area (DAMO)]. F. 5859, op. 2, spr. 6184, ark. 1-28. [in Ukrainian].
11. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (DAOO) [State Archives of Odessa region (DAOO)]. F. P-11, op. 1, spr. 119, ark. 111-113. [in Ukrainian].
12. Kuzovova, N. M. (2021). Documents on the holodomor of 1932–1933 in the Kherson Region [Documents on the Holodomor of 1932–1933 in the Kherson Region]. *South Archive (Historical Sciences)*, no. 34, pp. 27–33. Retrieved from : <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-34-5> [in Ukrainian].
13. Shytiuk, M. M. (ed.) (2008). Natsionalna knyha pam'iaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini. Mykolaivska oblast [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Mykolaiv region]. Mykolaiv: Vyd-vo «Shamrai», 864 p. [in Ukrainian].
14. Sobol, P. I. (2003). Shkilnytstvo Mykolaivshchyny v holodi 1932–1933 rokiv [Schooling of Mykolayiv region in the famine of 1932–1933]. *Holod-henotsyd 1933 roku v Ukraini: istoryko-politohichnyi analiz sotsialno-demohrafichnykh i moralno-psykholohichnykh naslidkiv*. Kyiv-Niu-Iork, pp. 364–375. [in Ukrainian].
15. Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty (2015). Sprotyv henotsydu. Knyha-kataloh vystavky [Against genocide. Exhibition book-catalog]. Lviv-Kyiv: Chasopys, 80 p. Retrieved from : http://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/sprotiv_genocydu.pdf [in Ukrainian].
16. Chorna, L. (2008). Holodomor 1932-1933: fakty, podii [The Holodomor of 1932-1933: facts, events]. Retrieved from : <http://bashtanka.pp.net.ua/publ/179-1-0-337> [in Ukrainian].
17. Shytiuk, M. M., Horburov, K. Ye. (2007). Mykolaivshchyna v holodnykh 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 rokakh [Mykolayiv region in the famine years 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947]. Mykolaiv: Vydavnytstvo Iryny Hudymy, 249 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 14.12.2021
The article was received 14 December 2021